

**ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН
ЗА ДОГОВОРОМ ПРОКАТУ**
THE LEGAL NATURE AND LEGAL REGULATION OF THE CONTRACT OF HIRE

Федорончук А.В.,
*аспірант кафедри цивільного права
Юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

Стаття присвячена з'ясуванню правової природи відносин за договором прокату, а також аналізу правових норм, які регулюють відносини прокату.

Ключові слова: договір прокату, послуга, договір про надання послуг, побутове обслуговування населення.

Стаття посвячена вивченню правової природи відносин по договору прокату, а також аналізу правових норм, регулюючих відносини прокату.

Ключевые слова: договір прокату, послуга, договір о наданні послуг, побутове обслуговування населення.

Article is devoted to the legal nature of the relationship to the contract hire and analysis of legal norms that govern relations rental.

Key words: contract of hire, service, service agreement, domestic services.

Постановка проблеми. Інтереси осіб, що беруть участь у цивільних правовідносинах, не завжди вимагають передачі майна у власність, яка може бути невідомою як для власника майна, так і для особи, яка має намір ним користуватися. Тому досить поширеним є застосування договорів найму (оренди) майна. Серед них значну увагу варто приділити саме договору прокату, оскільки за останні роки даний договір став надзвичайно популярним серед населення нашої країни, що пов'язано із зростанням попиту на речі побутового призначення. Так, досить поширеними є випадки, коли особа з тих чи інших обставин або міркувань не в змозі придбати певну необхідну річ. Інколи в купівлі речі просто немає сенсу, оскільки річ необхідна тільки на короткий проміжок часу. Тому виходом із цієї ситуації буде отримання речі на прокат шляхом укладення відповідного договору.

Стан дослідження. Загальні теоретичні питання договору прокату досліджували такі українські науковці, як В.В. Мартин, А.А. Телестакова, Н.В. Хашівська, Г.А. Осетинська, Л.Л. Тарасенко. В Російській Федерації дана проблема досліджена значно ретельніше. Серед російських вчених розробкою теоретичних положень про договір прокату займалися та займаються М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, О.С. Йоффе, О.А. Красавчиков, Н.А. Барінов, А.Ю. Кабалкін, Д.С. Левенсон, А.П. Первушина, Є.Д. Соколова, Е.Д. Шешенін, С.М. Мизров, М.А. Внуков та інші. Проте переважна більшість досліджень стосується окремих аспектів договору прокату.

Метою цієї статті є дослідження відносин за договором прокату, з'ясування їх правової природи, а також аналіз правових норм, які регулюють відносини прокату, та усунення суперечностей в правовому регулюванні цих відносин, оскільки становлення інституту прокату є неможливим без належної правової бази.

Вклад основного матеріалу. Цивільним кодексом України договір прокату віднесено до групи договорів, спрямованих на передання майна у тимчасове користування [1]. Він є різновидом договору майнового найму, проте у нормативних актах прокат відноситься до побутових послуг. В науковій літературі радянського періоду надання майна за договором прокату традиційно розглядалось в рамках зобов'язань по побутовому обслуговуванню населення [2]. Є підстави погодитись з авторами, на думку яких прокат можна розглядати як послугу, яку надає підприємство сфери побутового обслуговування населення, лише з економічного погляду. У хрестоматійних джерелах послуга розглядається як певний вид праці, який може існувати у формі дії, товару, речі, конкретної споживчої вартості й у формі безпосередньої діяльності суб'єкта (праці, що творить людина). Дане тлумачення послуги є досить широким, воно охоплює продаж товарів і виконання робіт, які мають іншу правову природу. Як відомо, для договорів, які в науці цивільного права прийнято виділяти в окрему групу – договори про надання послуг, спільним є наявність специфічного об'єкта правовідносин – «послуги», якою є «діяльність, яка в силу своїх корисних властивостей здатна задовольнити певні потреби» [3, с. 46-47]. Проте заслуговує на увагу точка зору щодо виділення декількох об'єктів договору. Так, О.С. Йоффе виділяв замість предмета договору доручення такий елемент, як об'єкт, який поділяв на матеріальний, юридичний та ідеологічний [4, с. 512]. На прикладі договору прокату, який у законодавстві від-

несено до побутових послуг, за аналогією юридичним об'єктом договору можна вважати побутову послугу, а матеріальним – річ, яка передається у користування. Але слід пам'ятати, що у послугах замовнику не передається якийсь існуючий товар або існуюче право, як у нашому випадку право користування, а обов'язок виконавця полягає саме в наданні послуги (комплексу послуг), саме на ці й тільки ці дії у замовника і виникає право вимоги [5, с. 91].

В юридичному аспекті прокат – один із договорів про передачу майна у користування. Його правовою метою є надання майна у тимчасове користування наймача, а тому право користування – основна правомочність у структурі правовідносин, яке виникає за цим договором.

Якщо розглядати прокат як побутову послугу, то виходить, начебто обов'язок про передачу майна відривається від самого майна та існує у виді послуги (певного виду діяльності). Так, в галузевому класифікаторі «Класифікації послуг і продукції у сфері побутового обслуговування», затвердженому наказом Міністерства економіки та з питань Європейської інтеграції України від 19.02.2002 р. № 51, прокат речей особистого користування та побутових товарів віднесено до побутових послуг [6]. Тобто у вказаному класифікаторі законодавець розглядає прокат як одну із побутових послуг сфери побутового обслуговування. Однак дану позицію законодавця не можна кваліфікувати як різновид відносин з надання послуг.

На сьогодні договірні правовідносини щодо прокату дуже різноманітні й набувають інколи таких форм, що достатньо складно визначити, прокат це чи специфічна послуга. На практиці він достатньо часто носить не самостійний характер, а входить в основну послугу або доповнює її. Наприклад, лежачки, парасолі надаються у прокат під час відпочинку у готелях, що здійснюється на підставі договору на туристичне обслуговування, який є різновидом договорів про надання послуг; прокат будівельного устаткування здійснюється будівельними організаціями і т.д. Логічно виникає запитання, чи можна розглядати «прокат» як один із видів «побутових послуг», чи все ж таки він є самостійною договірною конструкцією із специфічною правовою метою.

В даному випадку, щоб відмежувати відносини прокату від відносин з надання послуг, потрібно визначити поняття «послуга».

У своєму монографічному дослідженні М.В. Кротов розглядає послугу в двох аспектах: як економічну категорію та як правову категорію. Послуга як економічна категорія представляє собою єдність процесу та продукту праці, а в правовому розумінні послугою є та або інша сторона економічного змісту послуги: або продукт праці, або процес праці [8, с. 12-14]. При цьому далі він зазначає, що послуга як процес праці та як продукт праці є об'єктом різних правових інститутів. Так, послуга як процес праці (обслуговування) виступає в якості об'єкта трудових правовідносин, під яким розуміється виконання працівником певної трудової функції відповідно до його спеціальності, кваліфікації та посади. Водночас послуга як продукт праці є об'єктом цивільних правовідносин, під яким розуміється певне благо – результат діяльності, що має властивості товару.

О.М. Щуковська визначає послугу як вид бла-га, що служить засобом задоволення потреб за раху-

нок здійснення діяльності (шляхом вчинення дій) одним суб'єктом, в корисних якостях якої і міститься суб'єктивний інтерес іншого суб'єкта і на яку в останнього виникає право вимоги [9, с. 22].

В.А. Васильєва виділяє такі ознаки послуги, які характеризують її як особливе правове явище:

- 1) перетворююча, корисна роль діяльності, що має майнову цінність;
- 2) досягнення результату неможливо гарантувати;
- 3) невіддільність процесу надання послуги від послугонадавача, а корисного ефекту – від послугоотримувача;
- 4) її безповоротність;
- 5) ексклюзивність;
- 6) протяжність у часі.

На підставі вищеперерахованих ознак вчений пропонує таку дефініцію послуги як об'єкта цивільних прав: послуга – вид суспільного блага, за допомогою якого задовольняються потреби шляхом вчинення суб'єктом дій (здійснення діяльності), у корисних властивостях яких і полягає суб'єктивний інтерес особи [5, с. 93-95].

Аналіз статті 901 ЦК України дозволяє дійти висновку, що в послугах сама дія набуває значення явища, яке здатне змінити стан предметів матеріального та нематеріального світу. В послугах замовникові передається не товар (річ), як це відбувається за договором прокату, а надається послуга. В цьому й полягає корисний ефект послуги, що задовольняє потребу замовника та споживається в процесі надання, і саме це є першою ознакою послуги як правової категорії. Виконавець зобов'язується надати послугу, а замовник зобов'язується оплатити/не оплатити зазначену послугу, саме на ці дії або діяльність і виникає право вимоги у замовника.

Другою істотною ознакою послуги є те, що виконавець не може (і не повинен) гарантувати певний позитивний результат. Результат знаходиться поза межами послуги. Тому результат може бути позитивним, негативним або повністю відсутнім. Що ж стосується відсутності норм про відповідальність за невиконання умов про якість, то цивільно-правова відповідальність за недоліки послуг встановлена нормами ст. 1209-1211 ЦК України, зокрема особа, якій завдана шкода (замовник) внаслідок недоліків послуг має право на її відшкодування виконавцем [1].

Наступна ознака послуги витікає зі змісту статті 901 ЦК України, а саме згідно з цією статтею виконавець зобов'язується надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності [1]. Це означає, що послуга споживається з її наданням, тобто процес надання послуги невідірваний від виконавця послуги. Споживання послуги співпадає з процесом її надання. Все це вказує на таку ознаку послуги, як невіддільність (або невід'ємність) послуги від виконавця послуги.

Заслужовує на увагу і те положення в законодавстві (стаття 901 ЦК України), відповідно до якого виконавець надає послугу не на свій розсуд в будь-який час, а надання послуги завжди передусє завдання (або замовлення) замовника. Отже, виконавець надає послугу за завданням замовника і це є наступною специфічною ознакою послуги. Відповідно й у замовника виникає зобов'язання оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо є його попереднє завдання.

Цивільним законодавством, зокрема ч. 1 ст. 902 ЦК України, встановлюється вимога щодо надання послуги виконавцем особисто [1]. Це вказує на особисто-довірчий характер правовідносин між виконавцем і замовником, а також на таку ознаку послуги як фідуціарність.

О.С. Іоффе виділяв договори з надання послуг із загальної системи зобов'язального права за однією ознакою, за якою всі вони характеризуються тим, що дії

зобов'язаної особи тягнуть за собою не матеріальні, а юридичні наслідки. Він вважав, що до договорів про надання послуг повинні бути віднесені договори зберігання, доручення, комісії та експедирування. Договір прокату до договорів про надання послуг він не відносив [10, с. 483-485].

На підставі вищезазначеного можна дійти висновку щодо наявності наступних постійних специфічних ознак послуги як правової категорії: продукт дії або діяльності, що не має майнового вираження; корисна роль дії або діяльності, результат якої не має правового значення і не може бути гарантованим; вона надається лише за завданням замовника; її невіддільність (невідірваність), фідуціарність та протяжність у часі.

Проаналізувавши поняття «послуги», гадаю, що, розглядаючи прокат як економічну категорію, ми можемо віднести його до побутових послуг сфери побутового обслуговування населення, але з юридичної точки зору прокат є одним із договорів найму (оренди), які відносяться до групи договорів, спрямованих на передання майна у тимчасове користування. Стосовно положення про те, що до договорів про надання послуг слід віднести договір прокату, а також інші договори, що містять ознаки послуг, необхідно зазначити, що ці договори не мають своїм предметом надання послуг. Так, згідно з ч. 1 ст. 788 ЦК України предметом договору прокату є рухома річ, яка використовується для задоволення побутових невиробничих потреб [1]. Не варто забувати, що поряд з послугами самостійними об'єктами цивільного права, а отже, і предметами договірних зобов'язань виступають також результати робіт, речі, інше майно тощо (ст. 177 ЦК України). Таким чином, можна зробити висновок, що річ, як і послуга, є результатом діяльності людини зі створення засобів задоволення своїх життєвих потреб. Саме в такій якості вони володіють спільною змістовною основою. Економічний зміст – споживча вартість як речей, так і послуг – полягає в можливості задоволення потреб людей. Таким чином, сутнісні характеристики речей і послуг із точки зору економічного змісту співпадають [11, с. 203-204]. Проте, якщо розглядати дані поняття в правовій площині, між ними можна побачити досить суттєві відмінності.

Виділення договору прокату в особливий вид обумовлено специфікою, пов'язаною з метою його укладення, суб'єктним складом, предметом, змістом та відповідальністю сторін. У науковій літературі відзначають, що, окрім ЦК України (глава 58, параграф 2), відносини прокату загалом також регулюються Законом України «Про захист прав споживачів», Податковим кодексом України (щодо патентування діяльності, пов'язаної з наданням послуг прокату), Законом України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг», Правилами побутового обслуговування населення, а також Порядком надання у тимчасове користування громадянам предметів культурно-побутового призначення та господарського вжитку [12, с. 96-97].

У Порядку надання у тимчасове користування громадянам предметів культурно-побутового призначення та господарського вжитку, який затверджений наказом Українського союзу об'єднань, підприємств і організацій побутового обслуговування населення від 16.12.1999 р. № 46, в п. 1.2. сказано, що надання послуг прокату регулюється Законами України «Про підприємництво», «Про підприємства в Україні», «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності» (дані Закони втратили чинність), а також Законом України «Про застосування електронних контрольно-касових апаратів і товарно-касових книг при розрахунках із споживачами у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» [13]. Доцільно буде проаналізувати чинні нормативні

акти та з'ясувати, в якій мірі вони регулюють відносини за договором прокату.

Так, Закон України «Про застосування електронних контрольно-касових апаратів і товарно-касових книг при розрахунках із споживачами у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» в редакції від 13.07.2000 р. № 227/96-ВР, в якому прокат розглядається як послуга, встановлює вимоги, яких зобов'язані дотримуватися підприємства, установи і організації всіх форм власності та громадяни-суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють розрахунки із споживачами у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг за готівку, а також порядок проведення розрахунків, пов'язаних із застосуванням контрольно-касових апаратів та товарно-касових книг [14]. На мою думку, не можна стверджувати, що даний нормативний акт спрямований на безпосереднє врегулювання договірних відносин прокату. Його можна розглядати тільки як Закон, що частково встановлює порядок проведення оплати за прокат речі, зосереджуючи свою увагу на особливостях проведення розрахунків із застосуванням технічних засобів та облікових книг.

Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» від 06.07.1995 р. № 265/95-ВР визначає правові засади застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг [15]. Дія його поширюється на всіх суб'єктів господарювання та їх господарські одиниці, які здійснюють розрахункові операції у готівковій та/або безготівковій формі. Як бачимо, даний Закон регулює порядок застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері послуг, до числа яких законодавцем віднесено й прокат. У Законі міститься норма, яка зобов'язує суб'єктів господарювання, що здійснюють розрахункові операції, надавати покупцю товарів (послуг) за його вимогою чек, накладну або інший письмовий документ, що засвідчує передачу права власності на них від продавця до покупця з метою виконання вимог Закону України «Про захист прав споживачів». В економічному розумінні послуга є оборотоздатним об'єктом, хоч відсутня так звана «передача майна». Тому досить часто вживається термін «продаж послуг». Хоча й послуга володіє всіма властивостями товару, є предметом економічного обороту, і суспільні відносини з надання послуги носять майновий характер [5, с. 79-81], проте, на мою думку, формулювання цієї норми є дещо неточним. В даному випадку законодавець використовує економічні поняття, які мають смислові відтінки що не збігаються із загальноживаною юридичною термінологією. Тому, зважаючи на те, що послуги можуть бути різного характеру, зокрема послуги з передачі майна у тимчасове користування, до яких належить і прокат, дану норму слід доповнити таким чином: «надавати покупцю товарів (замовникові послуг) за його вимогою чек, накладну або інший письмовий документ, що засвідчує факт передачі права власності на них від продавця до покупця (надання послуги) з метою виконання вимог Закону України «Про захист прав споживачів».

Вважаю, що Закон України «Про захист прав споживачів» можна застосовувати до відносин за договором прокату, але тільки ґрунтуючись на підході про включення договору прокату у договори про надання послуг, хоча згідно з ЦК України він відноситься до договорів про передачу майна у тимчасове користування. На жаль, Пленум Верховного Суду України, прийняв Постанову № 5 від 12.04.1996 року «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів», зазначивши, що вищевказаний Закон регулює відносини, які виникають із договорів майнового найму, включаючи побутовий прокат, не вказавши при цьому, які саме норми Закону повинні бути застосовані та в якому обсязі.

Нагадаємо, що Закон України «Про захист прав споживачів» регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, встановлює права споживачів, а також визначає механізм їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів (преамбула Закону) [16]. Більш того, в даному законі спеціальні правила щодо захисту прав споживачів встановлені тільки для продажу товарів і виконання робіт або надання послуг. Відповідно до Закону споживачем послуг є фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника. Але слід не забувати, що за договором прокату наймачем може бути також юридична особа, механізм захисту прав якої встановлюється іншими нормативними актами.

Безперечно, на відносини, що виникають із договору прокату, у багатьох випадках потрібно поширювати дію законодавства про захист прав споживачів, але зробити це потрібно шляхом внесення відповідних змін в Закон України «Про захист прав споживачів», доповнивши тріаду «продаж товарів, виконання робіт, надання послуг» четвертим елементом – «надання майна у користування».

Правила побутового обслуговування населення, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 16.05.1994 р. № 313, визначають основні вимоги до побутового обслуговування населення і регулюють відносини між замовниками та виконавцями в наданні побутових послуг на території України [17]. Ці Правила також не належать до джерел правового регулювання відносин прокату, оскільки відповідно до п. 38 цих Правил послуги з ремонту і технічного обслуговування транспортних засобів, зберігання транспортних засобів на автостоянках, транспортні та ритуальні послуги, послуги ломбардів і прокату регулюються спеціальними нормативно-правовими актами.

Висновки. Таким чином, правове регулювання відносин прокату є недосконалим, оскільки нормативно-правовими актами, які врегульовують відносини прокату, є ЦК України (який врегульовує відносини прокату загалом, при чому в ньому міститься небагато правових норм (статті 787-791), що визначає особливості прокату, але, крім цих положень, ще підлягають застосуванню загальні положення про найм (оренду) – параграф 1 глави 58) та Порядок надання у тимчасове користування громадянам предметів культурно-побутового призначення та господарського вжитку, який затверджений наказом Українського союзу об'єднань, підприємств і організацій побутового обслуговування населення від 16.12.1999 р. № 46. Даний Порядок не містить повного переліку предметів культурно-побутового призначення та господарського вжитку, які можуть надаватися у прокат. Це й зрозуміло, адже дати вичерпний перелік предметів неможливо через швидке зростання їх чисельності. Але доцільно було б у Порядку роз'яснити, якими властивостями повинні бути наділені предмети, щоб можна було їх віднести до предметів саме культурно-побутового призначення та господарського вжитку.

Усі інші перераховані нормативні акти не спрямовані на безпосереднє регулювання договірних відносин прокату. Фактично Порядок є єдиним підзаконним нормативно-правовим актом, який визначає механізм і єдині на території України умови та вимоги видання, користування і повернення предметів культурно-побутового призначення та господарського вжитку, які є власністю суб'єктів підприємницької діяльності (наймодавець) і перебувають на території України, у тимчасове користування громадянам (наймачам) через мережу підрозді-

лів прокату: пунктів (підприємств, організацій) прокату, будинків побутових послуг, комплексних приймальних пунктів. Однак цей нормативно-правовий акт не поширює свою дію на відносини з послуг прокату аудіо-, відеокасет, CD-ROM дисків та дорожніх транспортних засобів (п. 5.3 цього Порядку).

Щодо правової природи відносин за договором прокату, враховуючи все вищезазначене, можна без сумнівів

стверджувати, що договір прокату, хоча і містить деякі ознаки послуги, проте є самостійною договірною конструкцією, яка спрямована на врегулювання відносин між наймодавцем та наймачем з приводу передання речей у користування. А розгляд договору прокату через призму договорів про надання послуг суперечить правовій природі даного зобов'язання та нівелює його особливості як одного з різновиду договору найму (оренди).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України в редакції від 16.01.2003 р. зі змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № № 40 – 44, ст.356
2. Кабалкин А.Ю. Договоры бытового обслуживания населения. // Социалистическая законность. – 1976. № 6; Кабалкин А.Ю. Проблемы гражданско-правового регулирования отношений в сфере обслуживания. // Дисс. д-ра юрид. наук; захищена 16.05.1975, утв. 18.03.1977 г. – М., 1974; Каплан С.М. Правовые вопросы бытового подряда. В кн. Бытовое обслуживание населения. Правовые вопросы. (Сборник статей). – М., 1966. – С. 52-56; Соколова Э.Д. Правовое регулирование бытового проката: Дисс. канд. юрид. наук. – М., 1963; Тархов В.А. Материальная ответственность предприятий бытового обслуживания перед заказчиком. В кн. Бытовое обслуживание населения. Правовые вопросы. – С. 136-161 и т.д.
3. Савицкая А.Н. Возмещение ущерба, причиненного ненадлежащим врачеванием. – Львов.: Вища школа, 1982. – 194 с.
4. Иоффе О.С. Обязательственное право – М.: Юрид. л-ра, 1975.
5. Васильева В.А. Цивільно-правове регулювання діяльності з надання посередницьких послуг. Монографія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника, 2006. – 346 с.
6. Класифікації послуг і продукції у сфері побутового обслуговування: галузевий класифікатор, затверджений наказом Міністерства економіки та з питань Європейської інтеграції України № 51 від 19.02.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0051569-02>
7. Шешенин Е.Д. Предмет обязательства по оказанию услуг // Сборник ученых трудов. – Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1964. – Вып. 3. – С. 151-193.
8. Кротов М.В. Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве. Учебное пособие / Науч. ред.: Толстой Ю.К. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 107 с.
9. Щуковская О. М. Правовое регулирование деятельности по оказанию правовых услуг. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Щуковская О.М. – С.-Пб., 2001. – 213 с.
10. Избранные труды. В 4-х томах. Т. 3 / Иоффе О.С. – С.-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 837 с.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений // Соч., Т.23. – М.
12. Цивільне право України. Особлива частина. Договірні зобов'язання: Навч. посіб. / І.Е. Берестова, С.С. Бичкова, І.А. Бірюков та ін.; За заг. ред. С.С. Бичкової. – К.: Нац. акад. внутр. Справ України, 2005. – 348 с.
13. Про затвердження Порядку надання у тимчасове користування громадянам предметів культурно-побутового призначення та господарського вжитку: Наказ Українського союзу об'єднань, підприємств і організацій побутового обслуговування населення № 46 від 16.12.1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0025-00>
14. Про застосування електронних контрольно-касових апаратів і товарно-касових книг при розрахунках із споживачами у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг: Закон України № 227/96-ВР від 06.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/227/96-%D0%B2%D1%80>
15. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг: Закон України № 265/95-ВР від 06.07.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/265/95-%D0%B2%D1%80>
16. Про захист прав споживачів: Закон України № 1023-XII від 12.05.1991р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>
17. Правила побутового обслуговування населення: Постанова Кабінету Міністрів України № 313 від 16.05.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/313-94-%D0%BF>